

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TEXTES ET ETUDES

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԻ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

1789 – 1989

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1989, քիւ 1-4, էջ 7-35)

ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԸՆԹԱՑԻԸ 1794 ՏԱՐԻՈՑՆ

Աւարտած 1793 տարին, յաջորդ տարին ալ կը շարունակուի գիրքերու տպագրութիւնը, եւ լոյս կը տեսնեն չորս կամ հինգ հատորներ, որոնց վրայ այլեւս չենք գտներ «Յանոււն Անտօնի Պօռօլի» բացատրութիւնը, այլ լոկ՝ «Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու»:

Այս փոփոխութեան մասին դիւանական ոչ մէկ ակնարկ կը գտնենք ու կ'ենթադրենք որ անտարակոյս համաձայնութիւն մը պէտք է գոյացած ըլլայ Միաբանութեանս եւ Պոռթուգի միջեւ՝ այս վճռական քայլը առնելու համար, հակառակ 1789ին դրուած գրաւոր դաշինքին:

26 Մարտ 1794ին կը սկսի տպագրութիւնը Հ. Սահակ Պրոնեանի Երկրաչափութիւն ծաւալուն գրքին, որու տպագրական ծախսը կը հոգան Յովսէփի եւ Զաքարիա Շէհրիմանեան եղբայրները: Երկրաչափութեան դասագիրքի մը պահանջը կը զգացուէր ազգին կողմէ, որու արձագանգը կ'ըլլայ Հ. Միքայէլ Զամչեան, գրելով Պաշպարտովէն 30 Դեկտ. 1789ին՝ Մեղեոնեան Աբբազօր. «Յոյժ բարւոք լինէր եթէ եւ Երկրաչափութիւնն սկսեալ էր տպագրիլ, զի ժամանակս թէպէտեւ խռովութեան է, այլ պայման մերոյ ազգիս այժմ զայս պահանջէ»:

Գիրքը պատրաստ էր տպագրութեան յանձնուելու: Աւետիքեանի Գերազանցութիւն Թօսֆանեան լեզուի տպագրութեան ընթացքին, Մեղեոնեան Աբբազ 1 Դեկտ. 1792ին կը գրէ Պոլիս, Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի. «Այժմ ի տպարանի մերում տպի խալելէն քերականութիւն, զկնի նորա կարծեմ տպեսցուք զգիրս Մաթեմատիկայի, կազմեալ ի Հ. Սահակէն»: Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, Պոլիսէն իմանալով այս գիրքին տպագրութիւնը, 7 Յունուար 1793ին կը գրէ Աբբազօր. «Վասն Մաթեմատիկային, զոր ունիք ի մտի տպագրել, եւ 500 օրինակն շատ է, քիչ չէ»: Մեղեոնեան իր լայնախոհութեամբ, 16 Փետրուար 1793ին կը

պատասխանէ Զօհրապեանի. «Մաթեմաթիգայն լիցի հազար, եւ չվաճառելն չէ փոյթ, միայն գտցի յազգի մերում այն գիրք եւ լիցի պիտանի յիմիք ժամանակի»: Գիրքին տպագրութիւնը աւարտելուն, նոյն այս գաղափարը կը կրկնէ Մելքոնեան, երբ կը խօսի Թեսալոնիսի Իմաստասիրութիւն քարոյական գրքին իմաստներու խորութեան եւ դժուարութեան մասին, գրելով Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի (Պոլիս), 24 Դեկտ. 1794ին. «որպէս եւ Երկրաչափութեամ գիրք, որ առաւել քան զայս է դժուարիմաց, ոչ վասն շարադրութեանն, այլ վասն նիւթոցն՝ զորոց խօսի եւ յիւրում ժամանակի լիցի պիտանի»:

Յաջորդ տարին, 1795ին, երբ նորատիպ Երկրաչափութեամ գիրքը կը հասնի Պոլիս, Հ. Իգնատիոս Փափազեան, 10 Հոկտ. 1795ին կը գրէ Աբբաճօր. «Երկրաչափութիւն Հ. Սահակին գովութեամբ տարածեցաւ ի մէջ ժողովրդեան եւ բազումք սկսան միտ դնել յուսումն նորա»: Հ. Սահակ Պրոնեան այս յաջողութենէն անմիջապէս յետոյ կը նուիրուի Եռանկիւնաչափութիւն գրքի պատրաստութեան, որու տպագրութիւնը կը կատարուի 1810ին:

Կը յաջորդէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Ամարանոց Բիւզանդեան հատորին տպագրութիւնը, որ կը սկսի 10 Մայիս 1794ին: Այնպէս կը թուի որ գրքին տպագրութիւնը չէ խանդավառած միաբանները, որոնցմէ առաջինն է Հ. Ստեփանոս Ագոնց, Ինճիճեանի սրտակիցն ու աջակիցը, որ 14 Յունուար 1795ին կը գրէ Մելքոնեան Աբբաճօր. «Զարմացաք ամենեքեանս, զի մասնաւոր գիրք տպագրեցաւ ի բացատրութիւն նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ, որպէս թէ ա՛յլ հարկաւոր բանք տպագրեալ են, եւ ա՛յն միայն մնացեալ է. մարթ էր զայն համառօտիւ աւանդել յԸնդհանուր Աշխարհագրութեան, կամ եթէ կամք էին մասնաւոր գրով աւանդել՝ հնար էր համառօտագոյն եւս շարադրել, թողեալ ի բաց զաւելորդ բացատրութիւնս գիւղօրէից: Բայց առաւելապէս զարմացուցին զմեզ այն երկարածիգ ոտանաւորք թէ առ ի՞նչ վախճան արարան, եւ ցաւեցաք ընդ աշխատանս եւ ընդ ժամանակս զոր ծախեաց Հ. Ղուկասն յայդպիսիս, յորոց չգիտեմ թէ զի՞նչ շահ ունի ծագել»: Մելքոնեան կը ձայնակցի Ագոնցի՝ պատասխանելով 27 Յունուար 1795ին. «Վասն գրոց նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ մի՛ զարմանայք, զի զիջողաբար է այն, ուստի եւ վեցհարիւր միայն տպեցաւ եւ ո՛չ աւելի, զի միայն ստամպօլցւոց ծառայէ այն եւ ոչ այլուր, եւ այն եթէ Ստամպօլ մնացէ որպէս է այժմ, իսկ եթէ անցցէ ի ձեռս հիւնիսականին՝ անպիտան լիցի ամենայն»:

Հ. Իգնատիոս Փափազեան, 10 Հոկտ. 1795 թուակիր նամակով, երբ Պոլիսէն կը գրէ Մելքոնեան Աբբաճօր թէ ժողովուրդը սիրով ընդունեցաւ Հ. Սահակ Պրոնեանի Երկրաչափութեամ հատորը, կ'աւելցնէ. «Բայց Ամարանոց Վ. Հ. Ղուկասին, վասն ոտանաւոր լինելոյն՝ անգոսնի յոյժ». ու կը ստանայ Մելքոնեանի 21 Նոյեմբեր թուակիր

հետեւեալ պատասխանը. «Իմացայ գովութեամբ տարածիլն Երկրաշափու-
թեան, որոյ տպագրութիւնն առանց իւր խնդրոյն՝ յօժարակամ հրամա-
նաւ եղեւ, հակառակ Ամարանցին, ուստի չէ զարմանք թէ անգոսնի»:

1794 տարւոյն վերջին տպագրուած հատորը կ'ըլլայ Վարդ Սրբոյ
Հօրն մերոյ Ամտոմի Արքայի մեծի, Թարգմանուած լատիներէնէ Հ.
Բարսեղ Նաստուրեանէ, որ 10 Մարտ 1794ին Պաշապտովէն կը գրէ Ար-
քաՀօր թէ բարեպաշտ անձերէ հաւաքած է 70 ոսկի եւ կը փափաքի նոյն
գումարը յատկացնել Ս. Անտոնի վարքի տպագրութեան: Նոյն նամա-
կով կ'առաջարկէ որ գիրքը տպագրուի միջակ դիրքով, 500 տպաքա-
նակով, որմէ կը փափաքի ունենալ 15 կամ 20 օրինակ, մնացածը
տրամադրելով Միաբանութեան: Մեքենեան 7 Ապրիլ 1794 թուակիր
նամակով կու տայ իր հաւանութիւնը, սպասելով տպագրելի հատորին
ձեռագիրն եւ տրամադրելի գումարին: Հ. Բարսեղ յարմար առիթով կը
դրկէ ձեռագիրն ու գումարը, խնդրելով որ գիրքը զարդարուի երկու
պղնձատիպ պատկերներով, որոնք ներկայացնեն Ս. Անտոնի պայքարը
աստանաներու դէմ եւ Ս. Պօղոս անապատականի թաղումը:

Հ. Միքայէլ Չամչեան, որ նոյն օրերուն կը գտնուէր Թրիեսոտ,
կ'ընդունի Մեքենեան ԱրքաՀօր 11 Յունիս 1794 թուակիր նամակը՝
հետեւեալ պարունակութեամբ. «Իմացայ զպատմութիւն մշեցի Գրի-
գոր երիտասարդին, որ եւ ի Վէննայու առեալ զգիրքն պատմութեան
վարուց՝ սրբոյն Անտոնի, բերեալ քեզ մատոյց, զոր աստ ի կարգի
եղեմի՝ տամք տպել, որում սպասեմք, զի տպարանն ի մօտ աւուրս
վերջնայ, եւ յառաջ քան զվերջնայն՝ հարկ է զի այդ գիրք հասցին
ի ձեռս մեր. սմին իրի գալուստ քո հարկ է փութով լինիլ»:

Այս նամակէն յստակ կը տեսնուի Մեքենեան ԱրքաՀօր դիտաւո-
րութիւնը՝ փակելու տպարանը, որովհետեւ քաղաքական կացութիւնը
փոխուելու վրայ էր. գաղղիացիները կը թափանցէին հիւսիսային
Իտալիան եւ սկսած էր սաստիկ սղութիւնը: Նոյն օրերուն միաբան-
ներուն մէջ, յատկապէս Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի, կար վառ փափաք՝
տպագրելու Եղիշէի Պատմութեան գիրքը: Մեքենեան Արքայ Ֆիէս-
սոյ գիւղէն 28 Յունիս 1794ին հետեւեալը կը գրէ Հ. Միքայէլի, որ
նոր հասած էր Ս. Ղազար. «Զգիրս Զայն Բրիստոսի (իմա՝ Մխիթար
ԱրքաՀօր) չէ պարտ տպել: Եթէ զԵղիշէի գիրքն տպելով՝ հասանի
տպագրութիւն Վարուց Սրբոյն Ամտոմի՝ սկսցի տպիլ գիրքն Եղի-
շէի. իսկ եթէ ա՛յս եւս ոչ լինի, հարկաւ պարտ լիցի դադարեցուցանել
զստամբերիայն, դադարեցի առանց տպագրութեան Զայն Բրիստոսի
գրքոյն: Այլ առ այժմ յանձնեմ Հ. Իգնատիոսին եւ Հ. Յակոբին, զի
զՎարս Սրբոյն Ամտոմի բաղդատեսցեն ընդ լատիներէնին, ուստի
Թարգմանեալ է, եւ սրբագրեսցեն զայն, եւ յետ գալոյ մերոյ՝ տաց
եւս ընթեռնու Հ. Մկրտչին: Եթէ կատարեսցի այս ամենայն յառաջ
քան զդադարիլ տպարանին՝ չարունակի եւս տպագրութիւն Վարուցն,

թէ ոչ՝ համբերութիւն, ա՛յլ ճանապարհ մտածեմք տպագրութեան վարուցն»:

Հ. Մկրտիչ Աւգերեան խանդավառ չէ Ս. Անտոնի վարքին թարգմանութեամբ եւ տպագրութեամբ, որովհետեւ տեղեակ է թէ մեր մատենագրութեան մէջ անցեալին դոյութիւն ունեցած է նոյն թարգմանութիւնը՝ կատարուած յունարէն բնագրին վրայէն. ուստի աւելորդ կը նկատէ իր միջամտութիւնը: Եւ որովհետեւ ջերմապէս կը փափաքէր որ օր առաջ լոյս տեսնէ Եղիշէի Պատմութեան գիրքը, կը հետապնդէ որ փութով սկսի անոր տպագրութիւնը, «որում լիով հաւանութեամբ հրաման ետ գահագլուխն մեր ... եւ մի՛ արդեօք խափանեցի այսպիսի գործ՝ վասն այնպիսի առթի, որով յաւիտեան խափանեալ մնալոց իցէ» կը գրէ Հ. Մկրտիչ, 30 Յունիս 1794ին, Չամչեանին:

Ս. Անտոնի վարքին տպագրութիւնը սկսած է 25 Օգոստոս 1794ին: Տպագրութիւնը սկսելէն քանի մը օր առաջ, 6 Օգոստոսին, Մեքոնեան կը գրէ Հ. Բարսեղին. «Ծանի՛ր, Հ. Բարսեղ, զի ի ճակատ վարուց Սրբոյն Անտոնի եղեալ ես միայն զանուն Պաղտատ(ար)ին Թոխաթեցւոյ, գրելով՝ Օժանդակութեամբ եւ խնդրանօք: Արդեօք միայն սա՞ է տուողն ծախուց տպագրութեան, թէ եւ ա՛յլք եւս նպաստեալ են. եւ թէ միայն զանուն Պաղտատարին պարտ է դնել ի ճակատն եւ ի յառաջանութեան կամ ի վերջաբանութեան, թէ ա՛յլ բարեբարք եւս գոն յիշատակելիք. կամ առանց զանուն ուրուք յիշելոյ մասնաւորապէս՝ դնել այսպէս. Ծախուք ոմանց բարեբարաց: Փութով զպատասխան սորա գրեալ, որոշելով, զի գիտասցուք զինչ պարտիմք առնել:»

Երեք ամիսէն գիրքին տպագրութիւնը կ'աւարտի: Մեքոնեան Աբբայ 6 Դեկտ. 1794ին կը գրէ Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի. «ԶՍրբոյն Անտոնի Աբբայի վարսն... տպեցաք. յեզերիլ պատկերաց երից՝ տամք տպել եւ կազմել եւ առաքել. կարծեմ թէ վաճառի»:

Պաշալուրդէն Հ. Ստեփանոս Ագոնց, նորատիպ գրքէն օրինակ մը ստանալով, 4 Յունուար 1795ին կը հասցնէ իր արդար գիտողութիւնը, թէ ի՞նչպէս գրքին մէջ չէ աւելցուած յատուկ Յաւելուած մը, ուր բացատրուէր սուրբին նշխարներու գիւտը, եւ թէ ինչո՞ւ սուրբը նկատուած է պաշտպան անասուններու. «զի այսպիսեօք չարժի ի ջերմեռանդութիւն առ սուրբս. եւ երկրորդ՝ զի առանց այսր՝ կոյր է պատմութիւնն»: Այս գիտողութեան վրայ է որ 1800ին տպագրուած է «Յաւելուած բանից եւ գործոց Սրբոյ Հօրն մերոյ Անտոնի Աբբայի» 96 էջոց հատորիկը, չարագրուած Հ. Բարսեղ Նաստուրեանէ:

1794 տարւոյն մէջ, բացի վերոյիշեալ երեք հատորներէն, տպագրուած են ուրիշ երկու հատորիկներ, որոնց մասին դիւանի նամակներուն մէջ՝ գրեթէ չենք գտներ ակնարկ:

Անոնցմէ առաջինն է Նարեկի Գիրք Աղօթիցը, որու անուանաթերթին համաձայն՝ տպագրութիւնը կատարուած է 10 Հոկտ. 1795ին:

Մեր տրամադրութեան ունեցած երկու օրինակներուն անուանաթերթին վրայ «1795»-ին տարեթիւին վերջին երկու թիւերը (95) քերուած եւ կրկին տպագրուածի տպաւորութիւնը կը թողուն: Մատենագիտական աղբիւրներէ գիտենք թէ գոյութիւն ունին նոյն գիրքէն՝ 1794 տարեթիւով օրինակներ:

Համեմատելով այս 1794 կամ 1795ի տպագրութիւնը՝ 1789ի տպագրութեան հետ, կը տեսնենք թէ գրքին ամբողջ էջաւորումը, դասաւորումը, նոյն իսկ տողադարձերը՝ շատ նման են իրարու, սակայն նոյնը չեն. որոշ է որ նոր տպագրութիւն մը կատարուած է, եւ վերջաւորութեան, առանձին էջակալութեամբ (էջ 1-35) աւելցուած են բժշկութեան աւետարանները:

Անբացատրելի կը մնայ հետեւեալ երեւոյթն ալ: Տեսանք վերեւ որ 1794 տարւոյն տպագրուած գիրքերուն անուանաթերթերը զուրկ են «ՅանուԱ Անտոնի Պօթօլի» բացատրութենէն, մինչ Նարեկի 1794 կամ 1795ի տպագրութիւնը կը կրէ այս յաւելումը: Նմանապէս չենք գտներ բացատրութիւն թէ ինչո՞ւ 1794ը 1795ի վերածելու համար՝ քերուած են վերջին երկու թիւերը (94), մինչ բաւական էր փոխել միայն վերջին թիւը:

Կ'անցնինք հաստատելու թէ Նարեկի Գիրք Աղօթիցը տպագրուած է 1794ին, եւ ասոր ի նպաստ ունինք ոչ միայն տպարանին անգործութիւնը 1795 տարւոյն, այլ նաեւ դիւանական աղօտ ակնարկներ:

Հ. Յարութիւն Մաղաբեան, 8 Փետր. 1793ին Պոլիսէն կը գրէ Մելքոնեան Աբբա՛օր. «Ձմի ինչ գրեմ Գերյարգութեանդ, եւ յուսամ թէ հաւանիք, եւ փութով տայք առնել, եւ այս ինչ է. տո՛ւք տպել զԲժշկութեան աւետարանսն ըստ դրից Նարեկին եւ տո՛ւք կազմել ընդ Նարեկից, որպէս գոյ ի Նարեկսն ի Կոստանդնուպօլիս պասմայ եղեալ, եւ կարծեմ թէ այս հազիւ լինի երկու տապաղայ, որոյ ծախն է ոչինչ, բայց այսու պատճառաւ զենն բազում տէրտէրք. եւ թո՛ղ զայն զի գրեմ ի խնդրոյ տէրտէրից, որք խնդրեցին բերանով իւրեանց»: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, զրելով Պոլիսէն 7 Փետր. 1793ին. «Այժմ դադարեալ է Ֆուռեայն զնելոյ զփոքը Նարեկն մեր. ուստի խորհեցաք ընդ Հ. Յարութիւնին աղաչել զԳերյարգութիւնդ, զի ի տապաղայ եւ կէս կամ յերկուս, նոյն գրով եւ գրիւք տպել տալիք զաւետարանս Բժշկութեան, որպէս գտանի ի Նարեկս տպեալս ի Ստամպօլ, եւ այնու կազմեալ առաքել աստ, որ ի բազմաց բաղձացեալ լինի»:

Մելքոնեան Աբբայ 1 Ապրիլ 1793ին թէ՛ Հ. Յարութիւնին եւ թէ՛ Հ. Յովհաննէսի կը պատասխանէ թէ «ըստ խնդրոյ ձերոյ տամք տպել զԲժշկութեան աւետարանսն եւ յարել զկնի Նարեկին, որով առաւել ընդունելի լինի տէրտէրից»: Հ. Յարութիւն շնորհակալ ըլլալով որ իր առաջարկը նկատի առնուած է, կ'ընէ նոր առաջարկ մը եւս 9 Մայիս

1793 թուականի ղեկավարը. «Երանի թէ տայիք առնել զմեկնութիւն խրթին բանից, որ լինի քանի մի թուղթ, եւ յայնժամ լինի յոյժ եւս յարգի եւ ընդունելի»: Իր այս առաջարկը ապագային լիով պիտի կատարէ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան:

Երկար լուսթենէ յետոյ, Մելքոնեան 19 Փետր. 1794ին կը գրէ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանի. «Տպարանն ի ներգոծութեան է, բազում մանր գրեանք տպեցան եւ դեռ տպին. գնարեկն վերստին ունիմք տպի»: Հիմնուած այս տողին վրայ կ'ուզենք հաւատալ թէ 1794 տարւոյն մէջ վերատպուած է նաեւ Նարեկը, իբր յաւելուած ունենալով Բժշկութեան աւետարանները: Այս տպագրութենէն է որ Պոլիս կը ղըրկուի՝ 23 Յունիս 1798ին «72 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր (կազմեալ), 50 Նարեկ հասարակ կազմով». 16 Օգոս. 1789ին՝ «30 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր», 22 Յունիս 1799ին «55 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր», 2 Յունիս 1799ին՝ «105 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր»: Շուրջ 300 օրինակ Նարեկ վաճառուած է 1788-1789 տարիներուն:

1794ին տպագրուած է նաեւ Պսակ Կուսին 72 էջոց փոքրիկ գրքոյկը: Անուանաթերթին համաձայն տպագրութիւնը կատարուած է «Յամի Տեառն 1794», շատ հաւանաբար Յունուար ամսուն: 8 Յունուար 1794ին Մելքոնեան Աբբայ կը գրէ Պաշապալով գտնուող Հ. Ստ. Ազոնցի. «Տետրակ մի տպագրեմք աղօթից առ ցաւազին մայրն Աստուծոյ, յորում են աղօթք առ եօթն վէրս Կուսին եւ այլ աղօթք, զոր տամ տպագրել մանաւանդ վասն մերոց, ուստի եւ առ ձեզ այդք եղեալսդ առաքեմ, քանի մի աւելի եւս՝ վասն տալոյ ոմանց ջերմեռանդից առ եօթն վէրս Կուսին»: Նորատիպ գրքոյկէն 1794ին 200 օրինակ կը ղրկուի Պոլիս եւ շուտով կը սպառի: Գրքին հեղինակը համարուած է Հ. Յակոբ Ստեփանեան:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

1790-1791 տարիներուն, միամեայ նորաբաց տպարանը փակուած էր՝ տպագրելի գործ առձեռն չգտնուելուն համար: Մելքոնեան Աբբայ կանխապէս կարգաւորելով տպագրելի հատորներու ցանկը, 1791ի Հոկտեմբեր ամսուն վերաբանալ կու տայ տպարանը, ու կը տպագրուին այն հատորները՝ որոնց մասին խօսեցանք վերեւ: Տպարանի արդիւնքէն խանդավառ, ըլլա՛յ Մխիթարեան միաբաններ, ըլլա՛յ օտարներ, Վենետիկ կը հասցնեն տպագրական առաջարկներ, որոնց չէր կարելի ընդառաջել լիով: Տեսանք արդէն որ Պոլիսէն Սահակ Վրդ. Սոֆիալեան գրեթէ ստիպելով տպել տուաւ Տետրակ մերոգոսեփանցը, ինչ որ նեղութիւն էր վանաբնակ Հայրերուն, որոնք ունէին իրենց անհատական եւ միաբանական ծրագիրները:

Հետեւելով ժամանակագրական կարգին, տեսնենք թէ սակաւ տա-
րիներու ընթացքին տպագրական ի՞նչ առաջարկներ եղած են, եւ ի՞նչ
եղած է Ս. Ղազարի տպարանին դիրքը անոնց նկատմամբ:

1. 1789ին Ս. Ղազարի տպարանի գործունէութեան առաջին տա-
րին Հ. Միքայէլ Զամչեան Վենետիկէն Պաշպուղ երթալուն, երբ կը
տեսնէ ժողովուրդին գիտութեան մակարդակը, կ'առաջարկէ Մելքոն-
եան Աբբազօր՝ տպել անոնց համար համառօտ քերականութիւն մը:
Մելքոնեան, 23 Դեկտ. 1789ին կը պատասխանէ. «Ձեռնառօտ քերա-
կանութիւնն զորմէ գրես՝ յուսամ տալ տպել, բայց կարծեմ թէ սակաւ
օգտեսցէ, զի ամենեւին զճաշակ հայերէնին կորուսեալ են եւ օտա-
րոտեօքն քաղցրանան»: Յաջորդ տարիներուն տպագրուած գիրքերուն
մէջ չենք հանդիպիր նման քերականութեան:

2. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, նկատած Պոլսոյ քահանաներուն
պահանջը, 22 Յունուար 1791 թուակիր նամակով՝ կը գրէ. «Ամենեք-
եան փափաքանօք խնդրեն զի տպեսլիք զԽորհրդատետրն, հանդերձ
ժամամտիւք եւ սաղմոսիւք՝ աւուր պատշաճի. բայց փոքր դրիւք: Ընդ
գալ այսր՝ հարկւր հատն վաճառի իսկոյն եւ ելանէ գինն, եւ բազմաց
եւս լինիմք բարի արարեալ. իսկ եթէ սպասէք ուղղել զսրբագրութիւնն՝
զայն մի՝ (յ) ուսայք. թէ եւ լիցի սրբագրութեանն ուղղիլ՝ մինչեւ ցայն-
ժամ մերն եւս սպառի»: 1 Մարտ 1791ին Մելքոնեան կը պատասխանէ թէ
Խորհրդատետրը դեռ նոր տպագրուած էր Հոռմի մէջ, փափաքողները
կրնային հոն դիմել ստանալու համար, աւելցնելով՝ «Եւ գուցէ եւս
իմասցին ի Հոռմ գտպելն մեր՝ եւ զայն եւս արգելցնեն, որովհետեւ
ինքեանք նորոգ տպեալ են»:

3. Զմիւռնիայէն, Աստուածատուր Տի Նիկողոս, 21 Ապրիլ 1791
թուակիր նամակով, ուղղուած Մելքոնեան Աբբազօր, շնորհակալու-
թիւն կը յայտնէ ցարդ Միաբանութեանս կողմէ տպագրուած գիրքերուն
համար, ու կ'առաջարկէ տպագրել Ներսէս Ծնորհալիի Թուղթ Ընդհան-
րակամ եւ Ոսմակամի, օրինակուած իրմէ՝ հնագոյն գրչագրէ մը: Առա-
ջարկողը կ'ուզէ գիտնալ «եթէ յանձն առնուք եւ խոստանայք զիշեալ
գիրքս, ամենեւին համեմատ իմ յղելի օրինակիս առանց յաւելլոյ կամ
պակասեցուցանելոյ տպել, ի դիր եւ ի գիր ձեր նորոգ տպեալ Նարեկին:
Աղաչեմ, զի զլիակատար կամս ձեր ինձ ծանուցանէք, եւս թէ ըստ
ասելոյ զըրութեանս՝ քանի՞ տետր մարթ է լինել, եւ հազար հատն՝
արդեօք ո՞րքան ծախիւք գոյանայ»: Զուինիք նամակին պատասխանը:

4. Պոլիսէն, Կոզմաս Բժժմիւրճեան, իր իսկ շարագրած մէկ ձեռա-
գիրը, բազմաթիւ նկարներով, տպելու համար կը զրկէ Հոռմ, ուր մեր-
ժուելով՝ ձեռագիրը կը զրկուի Վենետիկ, որպէսզի որեւէ տպարանի
ցոյց տրուելով՝ պատրաստուի կանխահաշիւ մը: Պոլիսէն միջնորդողն

է մեր միաբաններէն Հ. Գէորգ Ապտուլյահան, 22 Նոյեմբեր 1792 թուակիր նամակով: Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, 15 Փետր. 1793ին Վենետիկէն կը պատասխանէ թէ գիրքին տպագրութիւնը անկարելի է՝ նկարներու բազմութեան պատճառով: Գրուած նամակներէն չէ կարելի եզրակացնել գիրքին բովանդակութիւնը:

5. Պոլիսէն Աբրահամ Ամիրայ Խուլէլեան Միաբանութեանս կ'առաջարկէ տպագրել Շարահնոց: Ունինք Հ. Միքայէլ Չամչեանի 1792 տարւոյն մէջ տուած պատասխանը, ուր կը ներկայացնէ գործին անկարելիութիւնը, որովհետեւ Հոռմի իշխանութիւնը իրեն վերապահած էր զայն, եւ առանց սրբազրութիւններու տպագրելը՝ նկատուած էր հերետիկոսութիւն:

6. Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան, 19 Դեկտ. 1792 թուակիր երկար նամակով, Պոլիսէն կ'առաջարկէ Հ. Միքայէլ Չամչեանի, ձեռնարկել տպագրութեան հայկական ժամագրքին՝ ըստ աւանդութեան հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, առանց Հոռմէն պարտադրուած սրբազրութիւններուն: Այս նամակին ընդարձակ եւ տարածուն կերպով կը պատասխանէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, 15 Յունուար 1793ին, Հ. Փիլիպպոսի տալով լիովին իրաւունք, բայց միաժամանակ մատնանշելով գործին անկարելիութեան՝ ժամանակներու տհասութեան պատճառով:

7. Վանքիս Օրագրութիւններէն մէկը, 9 Յուլիս 1795ին կը գրէ հետեւեալը. «Ստեփան Վրդ.ն Աւգերեան, որդի Փրօփականտայի զօլեճին, եղբայր մեր Վ. Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, գրեալ էր յանցեալ ամի ի Կոստանդնուպօլսոյ, ի Հոկտեմբերի 25, թուղթ առ Վ. Հ. Մկրտիչն Աւգերեան, յորում առաջի առնէր նմա եթէ կարելի իցէ առաքել ի վանս մեր զփոքրիկ գրքոյկ ինչ բնաբանական՝ ըստ նորոց վարդապետութեան, գոր շարադրեալ էր ինքն յուսուցանելն զորդիս աղայ Սեղբոսին Սեղբոսեան, առ ի տպագրել զայն ի վանս մեր ծախիւք իւրովք: Որում անորոշ ինչ պատասխանի գրեաց՝ ցուցեալ զգոհարութիւնս, եւ յորդորեալ զնա տալ տպագրել զայն ի Փրօփականտայ: Յետ այսորիկ յայսմ ամի ի Փետրուարի, առաքեաց զգրքոյկն իւր ի Վենետիկ առ Սեղբոսեան Յովհաննէս աղայն, նուիրեալ զայն նմա, աղաչելով զնա տալ տպագրել զայն ի վանս մեր, գրեալ եւ թուղթ առ եղբայր իւր Վ. Հ. Մկրտիչն, յորում աղաչէ զնա ուղղագրել զայն ի սխալանաց քերականութեան, առանց թուղթ ինչ գրելոյ առ Գ. Աբրահայրն: Այսմ պատասխանի արար Յովհաննէս Աղայն, առաջի դնելով նմա զանկարութիւն տպագրութեան այնորիկ ի վանս՝ վասն պէսպէս ընդգիմութեանց. եւ զայս ամենայն գրեաց ի բերանոյ իւրմէ՝ իբրեւ ոչ հարցեալ զմեզ: Յայսմանէ յուսահատեալ նորա գրեաց թուղթ առ Յովհաննէս Աղայն, որ եհաս ի Յուլիս ամսեանն, յորում ասէ տալ զգրքոյկն իւր ի Տէր

Յոհաննէսն Պալեանց հայ քահանայ ի Վենետիկ, զի առաքեսցէ զայն ի Դրեստ, առ ի տպագրել զայն անդ: Այլ ապա գրեաց վերստին առաքել ի Հոռոմ, զի անդ տպագրեսցի»:

1796ին գիրքը տպուած է Հռոմ, Գիրք որ կոչի սկզբունք բնական գիտութեանց տիտղոսով:

8. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան իմանալով որ վանքին մէջ կը տպագրուի Ս. Անտոն Անապատականի վարքը, 22 Յունուար 1795ին կ'առաջարկէ հատորի մը մէջ ամփոփել եւ տպագրել միայն այն սուրբերու վարքերը՝ «զորս տօնեմք հանապազ եւ քանի մը ճառք եւս վասն մեծամեծ տօնից՝ իբրեւ յորդորակ»: Մեղրոնեան Աբբայ չի մերժեր առաջարկը, ու 7 Մարտ 1795ին կը պատասխանէ. «մեք եւս վաղու խորհեալ եմք, բայց ժամանակի կարօտի, զի բազում աշխատութեանց պէտք ունի»: Հ. Յարութիւն 24 Ապրիլ թուակիր նամակով՝ կը պնդէ իր գաղափարին վրայ, թելադրելով «թող Հ. Մկրտիչն (Աւգերեան) սկսցի զայս գործ...»: Արդարեւ Հ. Մկրտիչ կը ձեռնարկէ գործին եւ 1800ին կը տպագրուի Ծաղիկ վարուց սրբոց տիտղոսով:

9. Հ. Միքայէլ Զամբեան, Թարգման ըլլալով պոլսահայ վաճառականներու փափաքին, 25 Յունիս 1795ին կը գրէ Մեղրոնեան Աբբահօր. «Բայցումք աղաչեցին զիս եւ աղաչեն, եւ ստիպելով Թախանձեն գրել զաղաչանս իւրեանց առ Գերյարգութիւնդ, զի տալիք յօրինել զարուեստ հաշուեգրութեան տէֆտէրի, կամ գիրք տէֆտէրի, կամ ասացից՝ գիրք ուսանելոյ գկերպ տէֆտէրի, ըստ ամենայն հանգամանաց: Եւ այս դիւրին իմն է յաչս Վ. Հ. Խաչատուրին (Սիւրմէլեան), եւ գործ թեթեւ վասն նորա: Միայն թէ մի՛ լիցի գրաբառ, այլ աշխարհաբառ եւ դիւրին ոճով»:

Նոյնը Պոլիսէն կը գրէ նաեւ Հ. Իգնատիոս Փափազեան, 10 Յունիս 1795ին: Մեղրոնեան Աբբայ 23 Օգոս. 1795ին կը պատասխանէ Հ. Միքայէլի. «վասն տէֆտէր վարելոյ կանոնաց, ծանի՛ր, զի այդ արուեստ առաւել ի գործածութենէ վաճառականաց ուսեալ լինի քան ի գրոց: Եւ զի առ այժմ չէ կարելի մեզ ձեռն արկանել ի կազմութիւն այդպիսի գրոց, վասն սակաւութեան անձանց եւ վասն բազում զբաղմանց իւրաքանչիւրոց, որք են ի վանս, մանաւանդ նոցա՝ որք կարողն են ի շարադրութիւն այնպիսի գրոց»:

Յաջորդաբար Պոլիսէն շարունակած են պնդել գրքին տպագրութեան համար, սակայն ընթացք չէ տրուած անոր իրականացումին:

Այս համառօտ ակնարկը թող բաւական ըլլայ գաղափար մը կազմելու թէ ի՞նչ էին նոյն օրերու պահանջները, եւ թէ Ս. Ղազարի մէջ ի՞նչ կերպով կը գործէր նոր տպարանը:

ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԸՆԹԱՑՔԸ 1795-1799 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

1795 տարւոյն սկիզբը տպարանը փակուած եւ գործաւորները արձակուած էին. գաղղիացիներու յառաջացումով՝ քաղաքական կացութիւնը միշտ աւելի կը վատթարանար: 5 Մարտ 1796ին Հ. Մկրտիչ կը գրէ Պոլիս, Հ. Մատթէոս Մաղաքեանի. «Ի սկզբան աղուհացից՝ թափեցան զրաշարք եւ մրաշարք՝ կարծելով թէ բացցի տպարանն. այլ ի դերեւ ելեալ ի յուսոյ իւրեանց՝ յետս դարձան, զի առ այժմ չիք նշան բացման»: Տպարանին փակման իսկական պատճառը կը գրէ նաեւ Մելքոնեան Աբբայ, 8 Յունիս 1786ին, Հ. Միքայէլ Չամչեանի. «Յայս ամ ոչ սկսաք զտպագրութիւն վասն շփոթութեանց տեղեացս, վասն թանկութեան իրացն եւ վասն սակաւութեան վաճառի գրեանց կարեւորաց ի ծախս ստամբարիային եւ կազմից». իսկ 8 Հոկտ.ին դարձեալ թէ՛ «այժմ ոչինչ գիրք գոյ ի պատրաստի ի տպագրութիւն, ո'չ պատուական եւ ո'չ անպատիւ, զի ժամանակս չտանի այսպիսի իրաց»:

1796 տարւոյն մէջ բացառութիւն մը կ'ըլլայ, եւ միայն քանի մը օրուան համար կը բացուի տպարանը, տպելու համար 1798 տարւոյն Օրացոյցը, ապա կրկին կը փակուի, որովհետեւ անկարելի էր տոկալ տնտեսական դժուարութեան: Գաղղիացիները ոչ միայն տիրացած էին Վենետիկի, այլ մտնելով Ս. Ղազար՝ կ'ուզէին Փարիզ փոխադրել հայկական ձեռագիրները: Նոյն օրերուն Մանր Օրագրութիւն մը կը գրէ. «Ինդրեցին ապա զմայրն տպագրեալ տառից մերոց, զի ըստ այնց արասցեն եւ ինքեանք զայլ մայր տառից հայոց. եւ մեք ասացաք նոցա թէ մայրն տառից հայոց գոր առեալ էին ի Հռովմայ՝ լաւագոյն են քան զմերն»:

Տպարանին փակ մնալը՝ մահուան նշան էր Մխիթարեան միաբանին համար. սակայն անկարելիութեան դիմաց, երբ մտահոգուելով կը տառապէին ամէնքը, ամէնէն աւելի կրողն էր Միաբանութեան ղեկավարը, Մելքոնեան Աբբահայր, որ պատասխանելով Չամչեանի հարցումին՝ կը գրէ 7 Յունուար 1797ին. «Խնդրես տեղեկանալ՝ ի՞նչ ծախք լինին մեծաչափ գրքոյ միոյ վասն 1500ին: Կարես դու եւս դատումն ինչ առնել վասն միոյ թերթի, եւ յայնմանէ եզրակացուցանել վասն բոլորին. շարողջէք՝ լրիւ 14, գերխառայի ծախս՝ 8, տպողջէք վասն երեք ուղմէի՝ 10, գին երեք ուղմէ թղթոյն՝ 40: Եւ յայնմանէ մակարեբեալ՝ վասն բոլորին, եթէ 100 տապաղայ է կամ այլ աւելի: Բայց ծանի՛ր զայս, զի մեզ ոչ ծառայէ վասն այլոց տպագրել, թէեւ եռապատիկն վճարեսցէ. զի վասն մեր տպագրելով աւելի օգտիմք քան վասն այլոց եռապատիկ վճարմամբ: Բայց ա՛յլ է եթէ զծախս տպագրեալ գրքոյն վճարեսցէ եւ տպագրեալ գիրքն մեզ մնացէ. միայն անունն նորա լիցի, որպէս առնեմք վասն Շէհրիմանեանց»:

Երբ 1797 տարւոյն ալ ոչ մէկ գիրք լոյս կը տեսնէ, ահա թէ ինչ կը գրեն զանազան միաբաններ՝ այս տխուր կացութեան դիմաց:

«Ժամանակ է այժմ ի լոյս ընծայելոյ զզանազան աշխարհաբառ գրեանս հետաքրքիրս ըստ չափու մեծութեան Սաղմոս կամ Ճարտասանութեան, զոր օրինակ Պատմութիւն Աստուածաշնչի աշխարհաբառ, Պատմութիւն կայսերաց, Հատընտիր պատմութիւն երեւելի իրաց, Համառոտ աշխարհագրութիւն ախորժալուր՝ թօթափամբ աւելորդ բառից, Համառոտ պատմութիւն սրբոց եւն. եւն., ամենայն աշխարհաբառ, որպէս ասացի եւ ի չափ Ճարտասանութեան: Եւ անտարակոյս եմ թէ ամի ամի շահիմք 3000 ղուռուշս եւ անուն մեր ոչ նսեմանայ եւ ոչ կարեն ասել թշնամիք մեր թէ ահա չիջան: Գիտեմ զի աշխարհաբառ արտադրութիւն ընդդէմ երեւի վախճանին մերոյ, բայց քանզի հարկ ժամանակին այսպէս պահանջէ՝ համարձակիմք առնել զայս, եւ ի փոխել իրաց՝ փոխեմք եւ մեք զոճն մեր: Թո՛ղ զայն՝ զի յաշխատիլ մեր յայսպիսի գործս՝ ոչ լքանին անդամք հասարակութեան մերոյ եւ իմաստութիւն մեր եւս յոտին մնայ: Այսմ ոչ երեւի ներհակութիւն ինչ՝ բայց միայն խափանումն տպարանին, իբր զի ոչ էր կարելի այժմ ի գործ ածել զտպարանն: Այդմ ահա պարտ է դարման մատուցանել: Ես գոր գիտէի՝ գրեցի»¹:

«Թուի լաւագոյն ի մեծ անուն հասարակութեան մերոյ չղաղարեցողցանել զստամբարիայն, զի բազումք խօսին թէ ընդ տէրութեան Զերոյ՝ ունի վերջանալ եւ վանքն: Եթէ ի լոյս ընծայէք զՆարեկայ մեկնիչն եւ զՀամառոտ վարս տօնեալ սրբոցն կամ զայլ ինչ նշանաւոր, լինի բարի յոյժ յոյժ. ընդդիմութեանցն կարեն գտանել սպեղանիք»²:

«Աղաչեմ զԳերարդութիւնդ որդեական համարձակութեամբ, զի թէ հնար է՝ կարծեմ բարւոք լինի պատուոյ եւ անուան հասարակութեանս յայս միջոց ժամանակի տպագրել համառոտ գիրք ինչ Պարտիզաչափ կամ եւս փոքր, զի խցցին բերանք հակառակասէր թշնամեաց Կրօնիս, որք զաղմուկս խռովութեան կողմանցդ համարին լեալ ի վանս, որով եւ աւերեալ գլխովին: Որպէս եւ ի յամելոյ Օրացուցիցն յայս ամ (որք տակաւին ոչ հասին այսր), առին պատճառս զնոյն պնդելոյ, թէ յայս ամ Օրացոյց եւս ոչ ել ի վանացն, զի աւերեալ է վանքն: Յայս խնդիր համարձակեցայ ի նախանձախնդիր լինելոյ պատուոյ եւ անուան հասարակութեանս, եւ կարծեմ բարւոք լինի չառնել զանց զինդրովս»³:

Հաւանաբար այս պնդումներուն վրայ, 1797ին կը բացուի տպարանը ու կը սկսի տպագրութիւնը Մովսէս Խորենացիի ընծայուած Գիրք Պիտոյիցիին, Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանէ պատրաստուած եւ ծանօ-

1. Հ. Մ. Չամչեան, Պոլիսէն, 25 Օգոս. 1797ին, առ Մեղրեան Աբրայ:

2. Հ. Գ. Ապուլլահան, Պոլիսէն, 16 Հոկտ. 1797ին, առ Մեղրեան Աբրայ:

3. Հ. Ի. Փափազեան, Պոլիսէն, 25 Հոկտ. 1797ին, առ Մեղրեան Աբրայ:

թուփիւններով ճոխացած: Լուրը հաղորդողն է Մելքոնեան Աբբայ, 22 Նոյեմբեր 1797ին, Հ. Մ. Չամչեանի, որ ամէն նամակի ունէր նոր եղանակ, համոզելու որ բացուի տպարանը. «տպագրութիւն եւս սկսաւ լինիլ, Գիրք Պիտոյից գրոցն՝ իւր մեկնութեամբ. բայց ձմեռն ի վերայ եկեալ՝ լռեցուցաւ»: Այս միակ տողը կ'ուրախացնէ Պոլսոյ մեր միաբանները. բայց որովհետեւ անոնք գիտէին ժողովուրդին սպասումը եւ պահանջը, Հ. Գէորգ 27 Դեկտ.ին կը գրէ Աբբազօր. «աւետեօք ըստամբային ուրախացուցիք զմեզ յոյժ յոյժ. բայց զինչ օգուտ, Պիտոյիցն եւս ըստ օրինակի Ղազար Պարփեցոյն մնասցէ պաթալ. չկարծէք եթէ առաքեալքն աստ յայն Պատմութեամբ վաճառեալք են...: Յայսմ ժամանակի լաւագոյն լինէր ի լոյս ընծայել փութով զգործնական ինչ եւ անցուկ, եւ այն եթէ կարելի էր՝ յարտադրութեանց մերոց անձանց, ի պապանձումն վայրահաչ թշնամեաց»:

Գիրք Պիտոյից տպագրութիւնը սկսած է 1797ի ամառը, սակայն անուանաթերթին վրայ դրուած է 1796 տարին. շատ հաւանաբար արդարանալու համար յաջս ժողովուրդին թէ 1796ին ալ գործած է Ս. Ղազարի տպարանը: Տպագրութիւնը, միջանկեալ ընդհատումով, կ'աւարտի 1798ի Սեպտեմբեր ամսուն, ու միայն 1799ի Օգոստոսին է որ կը ղրկուի Պոլիս՝ վաճառելու համար: Այս առիթով Մելքոնեան կը գրէ Հ. Իգնատիոս Փափագեանի, 21 Օգոս. 1799ին. «տե՛ս թէ որպէս վաճառի եւ զի՞նչ ասեն. եւ զինչ լսես՝ առանձին ծանո՛ր ինձ գրովդ: Եթէ օտար ինչ ասեն՝ կարես պատասխանել թէ ոմն բարեպաշտ ընչիւք իւրովք ետ տպել, զի յիշատակ հեղինակին մնասցէ»:

Պատերազմի եւ տնտեսական դժուարին տարիներու մէջ՝ նման գրքի մը տպագրութիւնը շահաբեր չէր Միաբանութեան համար: Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան գտած էր բարերար մը՝ որ հոգար տպագրութեան ծախսը, եւ որով չէր ծանրանար Միաբանութեանս վրայ: Իսկ թէ ինչ շարժառիթ է մղուած տպագրութեան պատրաստած է գիրքը՝ կը յայտնէ իր եղբօր, Աւետիք աղա Զօհրապեանի, որու կը ղրկէ նորատիպ գիրքէն օրինակ մը, 24 Յուլիս 1799 թուակիր ընկերացող նամակով. «մեր աշխատանաց պտուղին մէկ օրինակ մը հրամանոցը ընծայեմ, որ է Պիտոյից ըսված գիրքը, որ հին ատենէն շարադրելված է մեր Մովսէս Խորենացի սուրբ հայրապետէն եւ մինչեւ հիմայ չէր տպագրելված: Եւ թէպէտ ազնուութիւնը եւ պատուականութիւնը աս գրքիս այնչափ յայտնի չէր աշխարհականաց մէջ՝ ձեռագիր նատիր գրտնըվելով եւ խրթին շարադրութիւն ունենալով, բայց ուսումնասիրաց եւ կարդացողներուն պէյան էր, ուստի եւ շատոնցմէ կը բաղձացվէր որ այսպիսի մեկնութեամբ եւ բացատրութեամբ տպագրելի՛ր՝ ո՛չ միայն յօգուտ ուսումնասիրաց այլ եւ ի պարծանս մեր Հայոց ազգիս, որով տեսնան ամմէնքը թէ ատենով այսպիսի իմաստուն մարդիք եղեր են մեր ազգին մէջն ալ ու այսպիսի խելացի գրքեր շարադրեր են. ինչպէս աս ըսածիս

ճշմարտութիւնը կրնաք նաեւ թասիւհ ընել ուսման թալէպ եղողներէն: Անոր համար իրեն արժանաւորութեանը կէօրէ ջանացինք չէ թէ միայն բացատրութիւնները տեղն ի տեղը խապլիւին կէօրէ յարմարցունել ու շինել, այլ եւ հոգ տարինք որ տպագրութիւնն ալ ամէն կողմանէ անսխալ ու թէմիզ ըլլայ, ինչպէս ասանկ բանէ հասկըցողները աղէկ կիմանան: Վասն որոյ յուսամ թէ աս մեր փոքրիկ ընծան հրամանուցըդ ալ հաճոյ ըլլայ եւ հաւասար սիրով ընդունիք, իբր թէ բացի այսպիսի ազնուութենէ գործքին՝ նաեւ մասնաւորապէս ձեր եղբօր աշխատանքով հրատարակուած է տէյի, որով մշտնջենաւոր բարի յիշատակ կը մընայ մեր Ձօհրապեան տան»:

Գիրք Պիտոյիցի հետ միաժամանակ կը տպագրուի Գրգուկ որ կռիլ էֆիմէրտէ, որուն անուանաթերթին վրայ գրուած է «Ի Վէնէտիկ - Ի տպարանի Ամսոնի Պօքօլի», ուր բացակայ է «Ի վամս Ս. Ղազարոս» բացատրութիւնը: Գիրքը կը ներկայանայ իբր վերատպութիւն Սարգիս Արքեպոս. Սարաֆեանի հրատարակութեան. ոչ մէկ հետք կայ Միւթարեան տպագրութիւն ըլլալուն, ու նախորդ հատորին նման՝ տպագրուած ըլլալով հանդերձ 1787-1788 տարիներուն, անուանաթերթին վրայ կը կրէ 1796 թուականը:

Մեկըոնեան Աբբայ 20 Հոկտ. 1799ին կը գրէ Հ. Իգնատիոս Փափազեանի, Պոլիս. «Տպագրութիւն Պիտոյից գրոցն եզերեցաւ, եւ ի խնդրոյ ուրումն տպեցաւ եւ գիրքն էֆիմէրտեսին. եւ այժմ ժամանակ մի միջոց տամք, զի տեսցուք թէ յինչ տեսակաւորի կառավարութիւն քաղաքիս»: Իսկ Հ. Յ. Ձօհրապեան, տպարանին տեսուչը, 23 Յունուար 1799ին կը գրէ Հ. Գ. Ապտուլլահեանի, Պոլիս. «Ծանիք եւ զայս, զի դիպուածով իմն յանցեալ ամսն դէպ եղեւ մեզ վերստին տպագրել գէֆիմէրտեսն Սարգիս Վարդապետին, որ ի բազում կողմանց բազում անգամ խնդրեալ լինէր»:

Գիրք Պիտոյից, էֆիմէրիտես եւ յաջորդ երկու տարիներու Օրացոյցները տպելէ ետք, կը դադրի տպարանին գործունէութիւնը, «Ո՛չ առ ի չգոյէ փափազանաց կամ տպագրելի մատենից, - կը գրէ Մեկըոնեան 5 Սեպտ. 1799ին, Տէր Յարութիւն Շմաւոնեանի, Մատրաս, - այլ առ ի չգոյէ դրամոց, յաղազս դառն աղէտից բովանդակ Իտալիոյ եւ յաղազս կարօտութեանց, որոց եւ մեզ վիճակեցաւ լինել բաժանորդ»:

Այս էր ընդհանուր կացութիւնը նոյն տարիներուն, ուր դժուարին էր նաեւ տպագրուած գիրքերը Պոլիս հասցնել ծախելու համար: 6 Ապրիլ 1799ին Հ. Ձօհրապեան կը գրէ Պոլիս Հ. Գէորգին. «Օրացոյցն 1800ին արդէն աւելի քան 8000 տպագրեալ են եւ կազմեալ բովանդակ, բայց հեծելով սպասեն ընդ այլ գրեանց՝ ելանելոյ նաւուց աստի կամ ի ֆրիեատէ». Իսկ Մեկըոնեան Աբբայ, 7 Յունիս 1799ին, կու տայ համայնապատկերը, գրելով Հ. Նիկողայոս Բուզայեանի (Լոնտոն). «Այս չորր ամբ են՝ ոչ կարացաք գոնէ զհարկաւոր գրեանսն բաւական ըստ

ժամանակին ի Պօլիս հասուցանել, եւ ի միում ամի նաեւ Օրացոյցն ոչ հասանելով անդ՝ այլ յետս դառնալով ի Վենետիկ, կորեան ծախքն եւ շահն: Այժմ ի կազմութեան հարկաւոր գրեանց յանձնելն ի մերայնոց՝ տարակուսիմք թէ ուստի գտցուք զվճար կազմարարին. եւ եթէ ի կազմութիւն արդէն տպագրեալ գրեանց այսպէս անճարանամբ, զիւրդ կարիցեմք զայլ գրեանս նորոգ տպագրել, թէպէտ ունէաք ի պատրաստի զԵւսեբիոսն, զՄեկնութիւն Նարեկին եւ զայլս»:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հոս կը ստիպուինք աւարտել մեր տեսութիւնները, որովհետեւ սա պատմութեան էջ մըն է՝ որ ունի իր ընդարձակ պատմութիւնը եւ դիւանական անսպառ պաշար: Ուղեցիկնք նկատել միայն Ս. Ղազարի տպարանին սկզբնաւորութեան պատմութիւնը եւ անոր տասնամեայ գործունէութեան շրջանը, ինչ որ բաւական է՝ կրկին անգամ եզրակացնելու վերեւ առաջին տողերուն մէջ մեր հաստատածը: Մխիթար Աբբազօր վառած ջահին բոցերն են որ կ'արծարծին դարերու ընթացքին, կեանքի պարագաներու համաձայն՝ աւելի կամ նուազ բոցերով: Մխիթարեանի մը համար տպարանի ծնունդ տալ կը նշանակէ հայթայթել անոր պաշար, միշտ աչքի դիմաց ունենալով Ազգին օգուտը, անոր հոգեւոր, մտաւոր եւ ուսումնական բարգաւաճումը: Ահա թէ ինչու գործունէութեան առաջին տասնամեակին, երբ դիւրութիւն կ'ընծայուի Ս. Ղազարի մէջ տպագրելու հայ գիրքը, Աւետարան ու Սաղմոսի կողքին՝ կը տպագրուի նաեւ Երկրաչափութեան հատորը, Նարեկացիի Գիրք Աղօթիցի կից՝ Առակն ու Ուտանաւոր խրատականը, Ժամագրքին հետ միասին՝ Բարոյական իմաստասիրութիւն ու Բերականութիւն Թօսմանեան լեզուի, ինչպէս նաեւ նախնեաց մատենագրութենէն Նարեկացիի Մեկնութիւն Երգ Երգոցին, Խորենացիի Գիրք Պիտոյիցը, Պատմութիւն Ղազար Փարպեցւոյ... ամբողջ հայ մատենագրութիւնը հրատարակելու հեռանկարով:

Այսօր ալ, Ս. Ղազարի տպարանի մեքենաներու ազմուկը կը շարունակուի նոյն թափով: Դարձեալ յարմարելով ներկայ ժամանակներուն ու պայմաններուն, դիմագրաւելով տնտեսական բազմաթիւ դժուարութիւններ, 1988-1989 տարիներու ընթացքին, ընդ մէջ վերահրատարակութիւններու եւ ինքնագիր աշխատութիւններու՝ տպագրուեցան տասնըհինգ հատորներ, որոնց մէջ աչքառու են Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաբաղաւթները, Ես եմ լոյս աշխարհի, Ժէ. դարու երեւելի Վարդապետներ եւն.:

Ս. Ղազարի տպարանին երկուհարիւրամեակին առիթով՝ նոյն տպարանէն լոյս տեսաւ 1696ի Ամսդերտամ տպուած Համատարած քար-

տէսը իր բնական մեծութեամբ, լուսատիպ տպագրութեամբ: Եւ դեռ նոյն մեքենաները սահմանուած են գործելու, միշտ մեր ժողովուրդին համար, ապահովելու անոր հոգեւոր եւ մշակութային բարգաւաճումը:

(Շար. 2 եւ վերջ)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԻԱՆ

Résumé

LES DÉBUTS DE L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE DE ST. LAZZARE (VENISE) (1789-1989)

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

En ce deuxième article, l'auteur continue à nous donner l'historique de l'imprimerie arménienne de St. Lazare qui a commencé son activité depuis 1789.

En 1794 est imprimé la «Géométrie» du P. Sahak Pronian. L'impression est contestée par certains des pères du monastère, mais l'Abbé Général du moment Mons. Stephanos Melkonian, beaucoup plus prévoyant que les autres, considère importante la parution du susdit livre surtout pour les générations futures arméniennes et en ordonne l'impression en mille exemplaires.

C'est la même année que paraît «Amaranoc' biuzantian» (lieu de vacance byzantine) du P. Lucas Incician. Cette impression aussi fut contestée par les membres du monastère la considérant une œuvre inutile pour le peuple arménien; on en tire que 600 exemplaires. Suivent de près dans la même année la publication des livres suivants: «Vie de notre Vénérable Père l'Abbé Antoine le Grand», traduit du latin en arménien par le P. Barsel Nastourian; le «livre de prière» de Grigor Narekac'i et «la couronne de la Vierge».

L'Auteur nous énumère les projets et les propositions d'impression de la part de personnes extérieures au monastère de St. Lazare, soit de Mekhitaristes que de laïcs et qui ont été adoptés ou rejetés de la part de la communauté.

Par l'arrivée de la domination française à Venise (1795-1796) les prix deviennent inabornables et il est impossible de continuer l'activité de l'imprimerie qui doit être fermée. Seul est imprimé le calendrier annuel de 1798 qui avait commencé à paraître depuis 1757 et qui paraît encore à ce jour. La fermeture de l'imprimerie est une des principales préoccupations ainsi que de douleur pour tous les membres de la Congrégation qui depuis les lointaines missions écrivent à l'Abbé Général Melkonian, l'invitant à réouvrir l'imprimerie et à imprimer des livres en arménien moderne afin de prouver à la communauté arménienne la vitalité de la Congrégation Mekhitariste.

Finalement, en 1797, paraît de l'imprimerie de St. Lazare le fameux «Girk Pitoyic» dont l'édition et les notes furent préparées par le P. Hovhannès Zohrabian. En la même année nous avons la réimpression du livre «Ephirmede» (ephemerides) très apprécié et recherché par le peuple.

L'imprimerie arménienne de St. Lazare, née en 1789, depuis plus de 200 ans a continué son activité jusqu'à ce jour, ayant toujours comme finalité principale la diffusion de la culture arménienne et le progrès spirituel, intellectuel et culturel du peuple arménien.